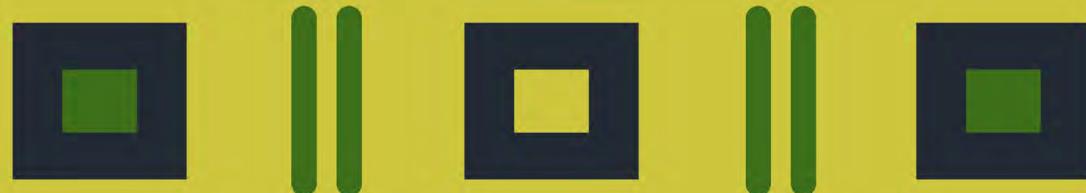
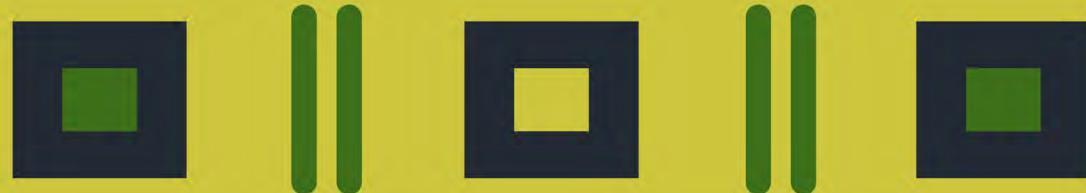

SECTION

3

BACHINIMA MINI ŋA BIΞHIGU

ZULIYA YELTOYA MINI ɍA TUMA BACHINIMA MINI ɍA BIΣHIGU

PILIGU:

Bachinima zaa malila di pubu. Yayili ɍo ni, ti yen bɔhimla bachi pubu din yi polo kamani; bachinamda, bachibuyisira, bachiniŋda ni bachiniŋdipahira. A yi barj Bachinima pubu vienyela, di ni sɔŋ a ka a barj bachi kam tuma.

Pumiya bɔŋ bihi ka sabi binyara din be yi kariŋduu mini di sambani ni yuya. Di nyaala ka a sabi bachi diba ayi m-pahi yi ni sabi sheli maa zuyu n-wuhiri a ni nya li shem kariŋduu maa puuni mini di sambani ni. A bɔŋ maa ni mali təha sheli maa mini yi taba maa dini maa nyela yim?

Zaŋ chan bɔhimbu ɍo ti yen naai, karimbia ni

1. Pu bachinamda n-doli ɍa balibu ɍa balibu (shəhira zay' maŋa, yari, sɔŋira, ɍan ni tooi shihi bee ka nya, etc.)
2. Pu bachibuyisira n-doli ɍa balibu (shəhira ɍan tirita, wuhiri galisim, ni ɍan wuhiri biɛhigu) ka zaŋ ɍa n-tum tuma yeltoya ni.
3. Pu bachiniŋda n-doli ɍan deeri nijsimdeera mini ɍan bi deeri nijsimdeera.
4. Pu bachiniŋdipahira n-doli balibu(nijsim niŋ shem, nijsimshee, nijsim saha, nijsim ni niŋ paai shem).

Təha Gahinda

Bachinamda nyela yuya Bachinima zaŋ ti binyera. Bachinamda ni tooi pu n-doli bachinamdimanya, bachinamda yeri, ni bachinamda ɍan ni tooi shihi. Dan wuhiri galisim nyela bachibuyisira din tiri lahibali zaŋ kpa bachinamda kalinli bee zahimbu polo. Dan wuhiri biɛhigu mi nyela bachibuyisira ɍan buyisiri bee n-kahigiri bachinamda mini bachizaana. Piridikeeti nyela bachiniŋdili yeltoyinmasɔyu din kahigiri bachinamdili. Bachiniŋda wuhirila nijsim ni niŋ shem. Bachiniŋda balibu din be Dagbani ni n-nye ɍan deeri nijsimdeera mini ɍan bi deeri nijsimdeera.

Bachiniñdapahirakahigirilabachiniñda,,bachibuyisiranibachiniñdipahira shəja. Bachiniñdipahira ni tooi pu n-doli balibu kamani bachiniñdipahira ңan wuhiri nijsim ni niј shəm, nijsimshee, nijsim saha, nijsim ni niјdi pari taba shəm, nijsim daliri ni nijsim yaa.

BC N-LEE NYE BACHINAMDA ?

Bachinamdili nyela yuli n-ti daadam, luy' sheli polo, binkəbigu bee binsheli. Bachinamda shəja beni n-wuhiri təha, biəhigu bee bini ni be shəm.

Bachinamda balibu

Bachinamdimaya

Bachinamdimaya nyela bachinamda ңan za n-ti niriba yuya, luy' shəja ңan gahim ka nyε Naawuni nama bee ninsala ni maali sheli. Bachinamdimaya piinimi ni bachikəb' kara sahakam ni luyili kam di ni be. Di shəhira n-nyε:

Niriba yuya: Nindow, Danaa, Wumbee Iddrisu, Wakilu,Saha, Tikuma etc.

Luy' shəja yuya: Malshegu, Accra, Bimbila, Tamale, Naya, etc.

Dabisa yuya: Alahiri, Atalaata, Alaaba, Atani, etc.

Chira yuya: Chimsi, Dambabilaa, Kpini, Buγim, Kpinibilaa, Bandacheena, etc.

Tumaduri: Tamale Ashibitititali, Nanima Jina duu, University for Development Studies, etc.

Kulisi yuya: Nawuni , Damankuň mɔyili, Kulikpini, Sabali mɔyili, Naabɔyu mɔyili, etc.

Bachinamdiyari

Di nyela binyera yuya (nira, bini, luy' sheli, yuli bee təha), ңan pa bachinamdimaya (yulimi din do zuγusaa maa). Di bi sabiri ni bachikəbikarili naγila di di bela yeltɔyili piligu. Di ni tooi layim ni bachikpaŋsira bee bachibuyisira.Di shəhira shəja n-nyε alikalimi, buku, yili, duu, zahim, mɔyili, luyuluγu, gayili, kariŋduu.

Bachinamdisɔyira

Di nyela din za n-ti binsheja ңan ku tooi nya ni nini amaa ka mali yuya biəhigu puuni.Di zami n-ti təh' shəja ti ni ku tooi nya, n-wum di ʒayu, bee n-shihi ңа.

Di tooi buyisirila tēha, mini daadam suhu biehigu. Di shəhira n-nye suhupielli, yurilim, suhusayingu, tōm, yelimajlı ni hajkali.

Bachinamda ḥan ni tooi shihi

Di nyəla binsheňa ti ni yən tooi nya ka shihi. Di biela ti biehigu ni ka ti ni tooi nya li. Di zami n-ti binsheňa ti ni yən tooi (shihi, n-wum, n-nya, n-wum di n-wum di nyəm bee n-lam li). Bachinamda ḥan ni tooi shihi shəhira sheňa m-bojč, kuyili, teebuli, garo, kom, pəhim, taŋkpayu, kikaa, luja, wabigu.

Tuma 1

Pumi bachinamda ḥan doli ḥo na n-doli Bachinamdimaya, bachinamdiyari, bachinamdisoyira ni bachinamda ḥan ni tooi shihi. Wuhimi a daliri ni nyə shəli.

- i. karimba
- ii. teebuli
- iii. yurilim
- iv. Zilaata
- v. Chəntiwuni
- vi. suhupielli
- vii. nangbanyini
- viii. kuyu
- ix. pəhim
- x. kuyili

Tuma 2

Pumiya bojboj n-yihi bachinamda ni nyə sheňa lahibali din do gburri ḥo ni.

Pumiya bachinamda sheňa yi ni yihi lahibali maa ni maa n-doli bachinamda balibu diba anahi maa.

**bachinamda ḥan ni tooi shihi bachinamdiyari bachinamdiyari
bachinamdisoyira**

Zajmi a ni nya shəhira sheňa maa n-nam yəltçyigansi, Shəhira. N ya nyəla zay' bila.

Yuli: N ya daa kaabu

N ya mali luy' sheli din mali jiri ka ti booni li tıñkpandaa.' Di nyala luy' sheli din mali jiri ka niriba layidi ni n-ti kɔhiri ka dari binyera balibubalibu.' Kamani binwal' viela mini ɣiegban' suma n-ti pahi neenyera, bihi diema nema ni yili ni neembora. A ni tooi nya binsheli kam a ni bɔri ni.

Dakulo kam bahigu, m mini n yiñnima chanila daa maa ni n-ti dari ti neembora. Ti yi ti kuli paari ni, n wumdila daabihı ni mooni ka yeri be nema liyiri ka neendariba kuli niñ nimmɔhi n-gindi daa maa ni.

Binsheli din gbaari n hañkali piligu nyela binwal' viela mini ɣiegban' suj' shεña be ni kuli zañ m-pampa shitɔri maa ni. Leen' suma beni, kodu vieli moma, ni gɔndanima din kuli nyε zay' bañkom ka nyelisira. Daa maa zaa nyɔm kuli nyela binwal' suma ɣeyu ka di ninđi ma ni n dimi valiñ pii n ni bɔri sheli.

Yaha, ka ti ɻyaligi kpa be ni kɔhiri neenyera mini ɻmana shitɔ' shεña ni polo. Liiga suma, mukuru viela din kuli yirigira, ni nyungokɔri' suma nyela din gbaai n hañkali. N suhu yu shitɔri maa ni vihibu pam din kuli yen che ka n nya n ni bɔri neen' sheli m-pahi n nema ni.

Ti ni daa tuyi ti chandi daa maa ni, ti daa kana n-ti paai shitɔ' shεña ni be ni kɔhiri bihi diema nema mini bansi, nintuhı ni din kam pahi. Nema kamani abenfuura viela mini bihi diema neemparisi, bia kam ni bɔri diema neen' shεña zaa benimi'' N daa ti bi yurimi ka bahi la musimusi, dama bihi ban zaa daa be ni daa malila suhupielli ni bihi diema neen suj' shεña be ni lihiri maa.'I

Bahigu, ti daa paai daa maa yay' sheli din kuli mali yili ni neembora ko. Kpe ɻɔ, ti daa nya bini kam din kpini duyili nema mini din payiri neeri ɻa, ni neen shεña din ni dihi ti yiña nachiinsi. M ma daa kuli maala o maya n-gahim ti ni bɔri neen' shεña ka m-mi sɔj ɣiri ti baajinima.

Ti yen tuyimi n-yuli bachinamda balibu ɻan pahi.

Bachinamdiɓɔbigu

Di nyela bachinamda ɻan za n-ti binbɔbigu. Lala binbɔbigu maa ni tooi nyε binyera, binkɔbiri bee niriba. Di shεhira shεña n-nyε shizomli, buzɔŋ, dabɔbili, nayikpaa, gabijmani. Di nyela bachinamdi gansi di mini di za n-ti binbɔbigu kamani niriba, binyera ni binkɔbiri.

Tuma 3

Bəmi bəchinamdibibigü shəhira diba anu m-pahi din do zuğusaa maa ni. Zañmi a ni nya shəli maa n wuhi a kpee.

Yulimi yeltoy' shənja ḥan do gbumni ḥo, ka wuhi bəchinamda ḥan gbuma ni boobooi ḥo dini n-ni tooi kali ka dini n-ku tooi kali.

- Bihi maa gbihila yom dama bə dabisili maa di mali wumsim mini nyayisim.
- Mira! Kom maa zilima.
- Maachibu maa puuni, buğim tuhigu tumayili loorinima mini pirinsi loorinima di beni.
- Ti bərila kogaya din bara.
- Dun maani n keeki maa malila bəta manjli m-maani li.
- Pəlitiisanima ala n-leei beni ka bə zaani zaligu?
- Bihi pam yuri yuri bihim, amaa sana ḥun je li.
- Gbingbeli ka bə tooi məri ləri pam.
- Danaa mini Dawuni ni ḥyme binkumda balibu pam.
- N daa nyala wumsim n ni hali, ka dizuṣu che ka n ḥubi chəkileeti adaka muni.

Bahigu, bəchinamda ni tooi lahi pu buyi zuğu, dina n-nyə ḥan ni tooi kali bee ḥan ku tooi kali. Bəchinamdiikaana nyəla binsheňja ḥan ni tooi kali (liiga, namda, leemu, tuyu) Bəchinamda ḥan ku tooi kali mi nyəla binsheňja ḥan ku tooi kali. Di shəhira shənja n-nyə kpaam, kom, lahibali, za etc. Binyera din nyə zay' kom mini bəchinamdisçira nyəla ḥan ku tooi kali.

LABI LIHI BƏHISI

1. Zaŋmi a maŋmaŋ bachinima n-wuhi bachinamdili ni nyə shəli.
2. Karimmi lahibali din doya ḥo ka ti shəhira n-doli din do gbumni ḥo;
 - i. personaadam yuli
 - ii. Dabisili yuli
 - iii. Luy' shəli yuli
 - iv. Bachinamdkanaa

Azima daa go n-chay tıŋkpaj' sheli din miri o ya. O daa chayla Atalaata ka tiŋa maa yuli booni Kumbuŋ.

Kumbuŋ nyela tiŋ vielli din mali jirambiisanima mini ya viela. Azima suhupielli daa ka kpee. Azima tuuli chandi n-daa bala tiŋa maa ni. O daa chay shitɔ' karili ni nti da baajinima, namdanima, agogonima, balatinima ni liiganima. O daa lee bi niŋ suhupielli ni nema daa ni daa be zuyusaa shəm Kumbuŋ maa, ka po pɔri ni o ku kpalim tiŋa maa ni.

- 3 Zaŋmi a maŋmaŋ bachinima n- kahigi bachinamda balibu ḥan doli ḥo na ka ti ḥa zaŋ' yini kam shəhira diba ayiyi. Zaŋmi shəhira maa n-nam yeltoygansi diba atata n-zaŋ wuhi a taba.
 - i. Bachinamda ḥan ni tooi shihi
 - ii. Bachinamdisoyira
 - iii. Bachinamda ḥan ku tooi kali
 - iv. Bachinamdibɔbigu

Labisibu zañ ti labivihi bɔhisi ɳan jəndi bachinamda

1. (Labisibu din ni tooi beni) Bachinamdili yuli zañ ti nira, luy' sheli, biŋkɔbigu bee binsheli.

Bachinamda ni tooi nyε yuya n-ti binyera din be ti ʒiləli puuni.

2.

- i. Daadam yuli: Fati
- ii. Dabisili yuli: Atalaata
- iii. Luy' sheli yuli: Gbuliŋ
- iv. Tiŋa, tiŋkpaj, luy' sheli, ya, shitəri, binyera, baajinima, namdanima, agogo, balati, gɔyili.

3

- i. (Labisibu din ni tooi beni) Bachinamda ɳan ni tooi shihi nyela bachelamda sheŋa ti ni ni tooi nya ni nini.

BEE

Bachinamda ɳan ni tooi shihi nyela binsheŋa ɳan be ti biɛhigu puuni ka ti ni tooi nya ka shihi ɳa. Shəhira; kuyili, tia, kariwana

- ii. Bachinamdisoyira zami n-ti təha mini suhu ni biɛhigu.

BEE

Bachinamdisoyira nyela binsheŋa ɳan ku tooi n-nya, n-shihi, n-wum nyəm bee vuri. Shəhira; suyulo, yurilim, kindness, joyful etc.

Bachinamda ɳan ku tooi kali nyela bachelamda shaŋa ti ti ku tooi kali.

Bachinamdisibɔbigu nyela yuya din za n-ti bin yinsi zaŋibɔbigu.

Pumpoŋo, yi pa bɔhim bachelamda mini ɳa balibu naai. Chaliya ka ti yuli bachelamdisira.

BC N-LEEI NYE BACHIBUYISIRILI?

Pumiya bəjəbəj n-sabi bachi diba atata shəŋja yi ni yen zaŋ m-buyisi binshəŋja ḥan do gburri ḥo;

- A kariŋduu
- A zosumo
- A teebuli
- A shikuru ni biɛhigu

Bachibuyisirili nyəla bachi shəli di ni mali m-buyisiri bachinamdili. Bachibuyisira nyəla di ni mali bachi shəŋja n-tiri lahibali zaŋ kpa nira bee bini biɛhigu polo. Bachibuyisira shəhira shəŋja n-nye baŋkom, sabinli, dozim, pielli, jia, wayinli, viɛlli, karili, bila, kɔyu, suhupiɛlli, suhusayingu, haŋkali, yelimaŋli etc. Din doli ḥo na wuhirila bachibuyisira shəŋja ni zaŋ tum tuma shəm yeltəya ni.

- i. N suhu yula bu' **kura**.
- ii. Bidibibila maa nyəla zay' **wayili balli**.
- iii. Zilaata mali **fahim n-gari** Lahiri.

Ti yi yuli (i) puuni, bachi **kura** buyisirila bu' shəba ḥun yeri maa suhu ni gbaai. Ti yi yuli (ii) puuni, **wayili balli** buyisirila bidibibila maa biɛhigu. Ti yi yuli (iii) mi puuni, bachinima **fahim n-gari** malila Zilaata mini Lahiri fahim m-mayısiri taba.

Bachibuyisira balibu

Bachibuyisira balibu nyəla din zooi, amaa di bali shəŋja yi ni yen bəhim n-nye;

- Bachibuyisira ḥan tirta
- Dan wuhiri galisim/kalinli
- Dan wuhiri biɛhigu

Bachibuyisira ḥan tirta

Dimbəjə puuni, bachizaana ḥan tirta kamani (ḥo, la, lala, ḥonima) tumdila bachibuyisira tuma dama di wuhirila binshəli di ni wuhiri maa (lala maa zuyu di kahigirila bachinamdili maa). Yulimiya shəhira ḥan do gburri ḥo:

- a. Loori palli ḥo.
- b. Paya maa n-su lala ya maa.
- c. Yili la nyəla m ba yili.
- d. Yakubu n dari ya ḥo maa.

Bachibuyisira ḥan mali binyera mayisiri taba

Di malila binyeri kœjba/ninsalinima ayi m-mayisiri taba. Lala bachibuyisiri sheṇa ḥan mayisiri maa sheṇa n-nye pœra, zuγusaa, bara, pam, etc. Shehira ḥan doli ḥo na ni, ti zaŋla lala bachibuyisira ḥan mayisiri ḥo sheṇa n-tum tuma.

- a. Bindirigu ḥo m-be *alaha*.
- b. Zilaata mali **fahim n-gari** Lahiri..
- c. Loori piɛlli maa valim gari loori ȝee maa.
- d. A liyiri maa *pɔri* gari n dini maa.

Bachibuyisira ḥan wuhiri galisim/kalinli

Dimbœjø tiri ti la bini galisim lahibali. Di tumdila bachibuyisira tuma dama di kahigiri la bachinamdili n-wuhiri ti di kalinli bee galisim. Yulimi shèhira ḥan doli ḥo na.

- a. N dala shinkaafa biela..
- b. N duγila gala ayi.
- c. O bœrila sichiri biela.
- d. Bukunima pam be n daadaka ni.

Bachibuyisira ḥan wuhiri biehigu

Bachibuyisira ḥan wuhiri bini biehigu nyela bachibuyisira din buyisiri bachinamdili nahingbana bee biehigu. Di kuli nyela bachibuyisira din kahigiri bachinamda. Bachibuyisira pam yila lala balli ḥo maa ni na. Yulimi shèhira din do gbumni ḥo.

- a. Loori maa nyela zay' *kurili*.
- b. M malila buku *bila*.
- c. Bindirigu maa *nyayisa*.
- d. N nyala boosu *karili*.

Tuma

1. Labimi nyaan n-ti yuli bachi sheṇa a ni di yihi bœhimbu ḥo piligu maa. Pumi lala bachinima maa n-doli bachibuyisira din tirta, din wuhiri kalinli bee bini biehigu. Bœmi shèhira sheṇa m-pahi balli kam zuγu.
2. Karimmi lahibali din do gbumni ka yihi bachibuyisira ni nyé sheṇa di ni. Pumi bachibuyisira maa n-doli bachibuyisira din tirta, din wuhiri kalinli bee bini biehigu ka niŋ shili n-zaŋ li wuhi a kariŋduunima

Pɔi ka nolɔyu daa ti yen kum buta dindali maa asiba, di daa ȳmanila Gumo zaa daa yimina ni bε ti tuhi bε naa maa soli. Ban daa nyε nabihi daa yela kpari piela.

Bε daa layimmi ni bε jam nam. Yelikura bañdiba wuhiya ni naa maa yabidoo daa nyela ȳun kpaŋ o maŋa pam n-ti tiŋa maa nima. Duna n-daa nyε ȳun yina n-ti sɔŋ tiŋa maa zaa di ni daa niŋ ka tiŋa maa zaa koya daa di buŋim wuntaŋa yini ni ka kum lu tiŋa maa ni zaa. Kum daa kpela tiŋa maa yili kam ka di zuŋu che ka bε gbarigi ka yihi tahima.

Lala o yabidoo maa n-daa maa n-daa bo bindirigu n-ti tiŋa maa zaa ka bε dira. O puu din daa be tiŋkpan' sheli bε yayili maa ni ka o daa ȳiri bindirigu maa na n-ti tiri tiŋa maa zaa. Lala zuŋu ka niriba maa daa tibigi o ka leegi o bε naa maa. Dinzuŋu yuuni kam bε daa yi teerila o yela ni kpaŋmaŋa sheli o ni daa niŋ n-ti ba maa.

A yi yuli gbumni ȳo maa, a ni nya ka bachibuyisira ȳan wuhiri biɛhigu maa dolila bachinamdili yeltoŋyimasɔŋu nyaanja.

- a. Yili maa *viɛla*.
- b. Agogo sheli a ni lo maa nyela *zay' suŋ*.
- c. Moon' sheli a ni diri maa *mooya*.
- d. N ni nya ti' so maa *waya*.

Bachibuyisira ȳan wuhiri biɛhigu ȳo ni tooi lahi dɔni bachinamdi' sheli di ni buŋisiri maa nyaanja. Silimiinsili ni ȳuna bachibuyisira maa doonila bachinamda tooni, amaa Dagbani ni ȳuna, di kanila bachinamdili maa nyaanja na kamani shɛhira din do gbumni ȳo.

- a. Yili *viɛlli m-bɔŋɔ*.
- b. N nya ti' *wayinli*.
- c. M ma dala agogo *palli* n-ti ma.
- d. N dirila moon' moma biɛŋu kam.

LABILIHI BƏHISI

1. Pumi bachibuyisira ңан do gburri ңө n-doli di balibu ka zaң li wuhi a karijduunima. Bəj kam nima ni wuhi bə pubu maa daliri.
 - i. vielli
 - ii. wayinli
 - iii. nyayisa
 - iv. ayi
 - v. pirigili
 - vi. ʒee
 - vii. biɛm
 - viii. nuγiso
 - ix. paligi
 - x. ɳɔ
 - xi. lala
 - xii. ata
 - xiii. biɛla
2. Karimmi lahbal' shəli din do gburri ңɔ vienyela ka labisi bəhisi ңан doli maa.
 - i. Bajmi bachibuyisira sheŋa zaa di ni zaң tum tuma lahibali maa ni.
 - ii. Pumi bachibuyisira sheŋa zaa di ni baj maa n-niŋ ңа balibu ni.
 - iii. Zaŋmi bachibuyisira balibu kam di ni baj lahibali maa ni shəhira dibaanunu n-nam yeltçya.

Azima daa tuui go n-chaj o bəli sani fɔŋ ni. O ni daa kuli sheei boosu ni, di daa niŋ o lahižibisi ni o ni daa nya binsheŋa fɔŋ ni. O daa meela o nina n-yuuni jirambiisanima, pal' viela ni niriba ni daa chani gindi shem. Azima ni daa nya binsheŋa maa daa che ka o tam ni o boli o bieli foon zuyu ka o kana n-ti kpuyi o loori teesa maa. Azima ni daa ti kuli teei, o daa tim yihi o foon kurili o baaji sabinli puuni m-pili o bieli bolibu. Boligu ma daa ti yən naai, loori pielli daa paami na nti zani miri Azima ni daa za shəli maa biela. Azima daa la lamushimushi n-niŋ

yomyom yooi loori maa tooni dunoli ka kpe. O bieli yiňa mini Azima ni daa za sheli maa ni daa bi paai minti pianianu duhibu maa zuýu, di daa bi di saha ka bε niriba ayi maa paai yiňa. Azima ni daa vuhi vienyeliňga naai, bε daa ti o bindir' nyayisili ka di ku o kum.

БО Н-ЛЕЕ BACHINIJDILI?

Бо ка а ниј асiba ңо? Sabimi tuun' tumda сөң.

Бо ка тэhi зај kpa бöhimbu yaya waliginsim polo? Sabimi a тэha сөң.

Nијmi shili n-zaј a тэha wuhi karinduu ka yi di alizama.

Bachinijdili nyela tuma bee nijsim bachinima. Bachiniјda lahi nyela bachinima bee yeltçyijmasɔri sheңa ңan wuhiri binsheli biehigu (shehira; n-shihi, n-zooi, n-nyɔhim, n-su, n-yu, n-je, m-baј, ңan pahi)

Bachiniјda ni tooi mali bee ka di ka nijsimdeera. Bachinamda sheңa ңan kuli kanna bachiniјda nyaјa m-booni nijsimdeera. Bachiniјda ni tooi pu n-doli ңan deeri nijsimdeera mini ңan ku tooi deeи nijsimdeera.

Bachiniјda ңan deeri nijsimdeera

Bachiniјda ңan deeri nijsimdeera chanimi ni nijsimdeera yeltçyili ni. Shehira sheңa n-nye n-duyi, n-yu, n-duhi, n-tooи, n-di, n-sabi, n-bu, ңan pahi. Shehira m-be yeltçy' sheңa ңan do gbumni ңо.

1. Karimba maa *duyi* shinkaafa.
2. Karimbihi maa *tooи* kom.
3. Azindoo mini Payiwuni *yubi* shinkaafa.
4. Bia *zaј* binwala na.
5. Daabibi maa *kpe* loori maa.

Bachi sheңa ңan dalim maa zaa nyela ңan deeri nijsimdeera. Nijsimdeera maa kanna bachinijdili maa nyaajā. Shehira, shehira 1 puuni, nijsimdeera *shinkaafa*, ni shehira (5) nijsimdeera *loori maa*.

Bachiniјda ңan bi deeri nijsimdeera

Dimɔjɔnima nyela bachiniјa ңa ka nijsimdeera – di bi zaya ni di mali nijsimdeera ka di gbumni yi palo yeltçyili ni. Dannima ni tooi nyе bachinima bee yeltçyijmasɔri n-doli ңa amaa ңannima tooi nyela bachiniјdipahira. Shehira, n-kpi, n-yiyi, n-yem, n-kuhi, n-zooi, ңan pahi. Nyami shehira gbumni ңо.

1. Bia maa *yemdimi*.
2. Sakpaleenja maa *yiyi* yomyom.
3. Shikurubila maa *liyiya* yim.

Bachiniŋda ḥan dalim maa nyεla ḥan ku tooi deei nijsimdeera. Shehira 1 & 2 puuni bachi shεŋa ti ni nya maa m-booni bachiniŋdipahira. Ti ni bɔhim ḥa tooni.

Tuma 1

Bɔ n-lee nyε bachiniŋdili? Zaŋmi a maŋmaŋa bachinima n-kahigi.

Wuhimi bachiniŋda balibu dibaayi ni nyε shεli.

Pubu bachiniŋda ḥan do gburri ḥo n-doli ḥan ni tooi deei nijsimdeera mini ḥan ku tooi deei nijsimdeera teebuli ḥo ni (nyami shεhira)

Verb	Transitive	Intransitive
N-kuhi		✓
La	✓	
Yili	✓	
Karim	✓	
Wa	✓	
Chaj	✓	
Diɛm	✓	
Dome	✓	
Guuya		✓
Daai	✓	
Yɛm		✓
Dirimi		✓

Tuma 2

A mini a kpee karimmi lahibali maa. Yihimi bachiniŋda maa zaa ka naan yi pu ḥa n-doli ḥan ni tooi deei nijsimdeera mini ḥa n ku tooi deei nijsimdeera. Di yi niŋ ka yi naai, layimiya tum n-zaŋ bachiniŋda anu yi ni yihi shεŋa maa n-nam yeltɔya, shεhira. *N naan yu ni bɔhim yuu.*

Kuliga maa yelim daa bi paai maali yini amaa n daa bɔri ni n duyi din yelimi m-paai maali yini bee garibu ka zilima, ka ne. Nimaa ni daa nyɔla nyabisi.

N ni daa maani shili ni n kpe kuliga maa puuni, n daa zaŋla n nyina n-gbabì m malifa ni Naawuni suhibo, n-sarigi lu bayayiti kom maa ni. N duyikamani m bahindimi. Yaa daa dii kani ka kom maa tula zaliŋ. Amaa dabiem daa sɔhirila n niŋ, ka duyiri n-chani bielbiela.

Sunsuuni, ka kuligi maa ti kuli bi zilima ka nyɔyu ȳméri tiŋa. N daa təhiya ni nyabiga m-bala, m birimbu ni ka n malifa gbabigi n-noli ni.

N duyi chaŋ biela, ka daa naan kpe din zilima yaha. N daa ti yen baj, m-paai duli yay' dini maa. Dabiem jiyibu ni, ka n no tiŋgbani ni yaa. Di daa biela luyilikam, amaa n daa kɔŋ n ni mali bidibibini sheli ko.

BC N-LE NYE BACHINIJDIPAHIRILI?

Yulimi anfooni sheli ḥan do gbung maa. Wula ka bipola maa chana? Saha dini m-bala dabisili puuni? Ya polo ka lala binsheli din niŋdi maa niŋda? Bɔ zuyu ka din niŋdi maa niŋda?

Bachinijdipahira nyɛla bachi bee yeltɔyijmasɔri shɛŋa ḥan kahigiri bachinijdili gbungni yeltɔyili puuni. Bachinijdipahira ni tooi kahigi di bachinijdipahrili kpee gba. Təhimi a ni chaŋ kana shikuru shɛm yela, di di nyɛla, bielbiela, yomyom? A di naan tooi chani yomyoma n-chaŋ shikuru. Bachi maa yomyom wuhirila bee buyisirila a ni chan shɛm na shikuru dinzuyu di nyɛla bachinijdipahrili.

Bachiniñdipahira pumi n-doli ḥa ni kahigiri bachiniñdili shem. Balibu maa n-nye: niñsim ni niñ shem, luy' sheli nisim ni niñ, niñsim saha, niñsim ni niñ pa taba shem, niñsim ni niñ paai shem, daliri/di ni niñ bɔri sheli.

Bachiniñdipahira ḥan wuhiri niñsim ni niñ shem

Bachiniñdipahira balibu ḥo buyisirila tuma ni tum shem bee binsheli ni niñ shem. shehira sheña m-be yeltoy' sheña ḥan do gbumni ḥo.

1. Shikurubila maa chañla *yomyom* n-chañ shikuru.
2. Bolinməriba maa ḥmela bolli maa *nyamnyam*.
3. Yiliyiiniba maa yilila *baalim*.
4. Noombila maa yiliya *vienyela* zuyusaa..

Bachiniñdipahira ḥan wuhiri niñsim ni niñ luy' sheli.

Bachiniñdipahira ḥan wuhiri niñsim ni niñ luy' sheli tiri lahibali n-jendi luy' sheli polo tuma maa ni tum. Nyami shehira gbumni ḥo.

1. Shikurubihi maa zala *sambani ni*.
2. Maalititi mini Katari do jirabiinsa *zuyusaa* n-gbihira.
3. Shikurubihi maa chèhi gbana yerigi *luyilikam*.
4. Bihi ma bela *Ajkara*.

Bachiniñdipahira ḥan wuhiri niñsim saha

Bachiniñdipahira ḥan wuhiri niñsim saha tiri lahibali n-jendi saha sheli binsheli ni niñ. Shehira be yeltoy' sheña ḥan do gbumni ḥo ni.

1. Shikurubihi sheba ban naari maa sa sabi la zahimbu *sɔhila*.
2. Zuñɔ ti ni di ti wuntaj' bindirigu ti tuma shee maa.
3. Layñgu beni kuriga awei.

Bachiniñdipahira ḥan wuhiri niñsim ni niñ pa taba shem

Dimbəñɔ wuhiri binsheli ni niñ pa taba zuyu shem. Bachiniñdipahira balibu ḥo tooi dooni yeltoya piligu bee bahigu amaa bachiniñdipahira di dii bi yoli ka di be

yeltøyili tooni, sunsuuni bee bahigu. Lala bachiniŋdipahira maa n-nye yuuniyuuni, saha kam, bakɔibakɔi, biɛyu kam ḥan pahi. Nyami shəhira shəja gbumni ḥo;

- 1.** Churi puhirila *yuunyuuni*.
- 2.** Ti diri *biɛyu kam*.
- 3.** Di kpaj̄siri bihi *saha kam* ni bε ḥubimi dibiga.
- 4.** N kanna kpe *saha kam*.

Yeltøy' shəja ḥan do zuysaa maa ni bachiniŋdipahira ḥan wuhiri nijsim ni nij pa taba shəm n-nye *yuuniyuuni*, *biɛyukam*, *din ku tooi nij* ni *saha kam*. Ti nya bachiniŋdipahira *din ku tooi nij* mini *saha kam* yiri na yeltøy piligu, sunsuuni ni di bahigu. Shəhira (5) puuni bachiniŋdipahirili *saha kam* gba nyela din ni tooi yina yeltøy piligu, sunsuuni ni di bahigu.

Bachiniŋdipahira ḥan wuhiri daliri

Bachiniŋdipahira ḥo kahigirila daliri shəli din che ka binshəli nij bee din che ka yeltøy' shəli nij. Bachiniŋdipahira balibu ḥo shəhira n-nye dama, dinjuna, amaa, di zaa yoli, ḥan pahi. Shəhira shəja n-sabi do gbumni ḥo.

- 1.** N daŋla yibu *dama* tiraafiki gbabu zuyu.
- 2.** Shikuru bahiya *dinzuyu* shikurubihi kuli yiňa.
- 3.** Di mini n chaŋ daa ni maa, m bi nya zahim.
- 4.** Bia maa kuhiya *dama* kum m-mali o.

Bachiniŋdipahira din wuhiri binshəli ni nij paai shəm/yaa

Bachiniŋdipahira balibu ḥo nyela bachi shəja ḥan kahigiri bachiniŋda bee bachiniŋdipahira shəja n-wuhi tuun' shəli nijsim ni nij paai shəm, di biɛhigu bee di viɛlim. Di sɔndi ti ka ti kpansi bee n-chɔyisi bachi shəja ḥa ni kahigira. Shəhira shəja n-nye pam, zaa, vienyela, ḥan pahi. Nyami shəhira shəja ḥan do gbumni ḥo:

- 1.** Bindirigu maa binnyɔma maa *yayiya*.
- 2.** Duu maa luyili kam neeya *zaa*.
- 3.** Yilibu maa daa nyayisi *pam*.
- 4.** Bindirigu maa daa duyiyi *viényela*.

Tuma 1

Təhimi tuun' shəli di ni tum bəhimbu ygili ɳɔ piligu. A naan tooi nya bcahinijdpahira sheŋa ɳan buyisiri tuun' sheŋa a ni ni tooi nya ka ɳa tumdi anfooni maa ni. Pumi bachiniŋdpahira sheŋa a ni nya maa n-doli bal' sheŋa ti ni kuli yoli bəhim ti bəna maa ni ka naan yi pu niriba ayiyi n- zaŋ lala bachiniŋdpahira maa nam yeltçya anunu din yen buyisi anfooni maa.

Tuma 2

1. Kahigimi wuhi bachiniŋdpahira mini bachiniŋda ni kpini taba shəm ka zaŋ a labisibu wuhi karinduu.
2. Kahigimi bachiniŋdpahira balibu ka ti shəhira dibaatata bal' yini kam puuni.
3. Zaŋmi shəhira ayiyi bal' yini kam puuni n-nam yeltçya.
4. Pubu bachiniŋdpahira n-doli a ni bəhim bal' sheŋa maa ka wuhi daliri shəli zuyu a ni pu li shəm maa.
 - i. yomyom
 - ii. vienyel
 - iii. bielabiəl
 - iv. səhila
 - v. di ku tooi niŋ
 - vi. di ku tooi niŋ
 - vii. yuuniyuuni
 - viii. dede
 - ix. di galisi yayi
 - x. bakɔi din garila

Tuma 3

Yulimi yeltçy' sheŋa ɳdi ni ti maa ni m-baŋ bachiniŋdpahira bal' sheŋa di ni zaŋ tum tuma yeltçyili kam puuni. Ka naan yi zaŋ lala bachiniŋdpahira sheŋa di ni yihi maa puunni dibaanu n-nam a maŋmaŋa yeltçya din yen zaŋ wuhi karinduu maa.

Shikurubihu maa bɔhimla bε ziliŋkom waawaayili.

1. Foon maa kuli labirimi kumda.
2. Niriba maa yiya.
3. N na min wum lahibali ɳɔ.
5. A dihitabili viɛnyɛla?
6. A duhiri yirinj pam.
7. N kpaŋdi m maŋsa saha sheli kam.
8. A mali yelmaŋli zaa.
9. Ti mali yelmuŋisirli maa yomyom.
10. N wumya yayi.
11. Bihi maa tooi diɛmda.
12. Bɔ zuyu ka na be kpe?
13. O baŋbu niŋ ma tom.
14. Bibila maa zɔri vi ni yilibu.
15. Wahu maa guui zo.

LABILIHI BƏHISI

Yayili A: Bachiniñda

1. Waliginsim dini m-be bachiniñda ḥan wuhiri tuma mini bachiniñda ḥan wuhiri biəhigu sunsuuni?
2. Bəmi bachiniñda zaa ḥan be lahibal' shəli din do gburri ḥo ka zañ a labisibu ḥ-əmahim a kpee labisibu.

N di daa niŋ yom n-chaŋ kuliga noli, n guuya, n-yiyi jem, ka wa kogbana maa ni. Wuntaŋa maa nyeeya kahikahi, n-duyiri n niŋgbuŋbaŋ ka n niŋ kahigi. N duyi, pingimpingim, ka diem kom maa ni, n-lara, ka bahira lamushimushi ni suhupielli. Kulgbunyari maa yiŋi gari zuysaa, n-kumda, ka pibinda bə kpuŋkpama. Iməya, n-əma ka mali yili taŋkpayu zuyu, n-zañ wayiri mini kuyibibi dihi li nachiinsi. Dabisli saha ni chani maa, n chana, n-gili, ka yuli kulinoli, m-baŋ arizichi ḥan sɔŋi ka nɔdi hada shəli din ka tambu'.

3. Pumi bachiniñda shəja a ni nya lahibal' shəli din do zuysaa maa n-niŋ bachiniñda balibu dibaata shəli a ni bəhim.

Yayili B: Bachiniñdipahira

1. Sabimi tuun' shəja a ni tooi niŋdi biɛgu kam sɔŋ ka buyisi n-ti a zo di ni tum shəm, saha shəli di ni tum, luy' shəli di ni tum, ni daliri shəli zuyu di ni tum.
2. Sabimi bachiniñdipahira shəja a zo ni tum tuma o buyisibu ni sɔŋ ka pubu ḥa.
3. Sabimi lahibali din bachinima nyə kamani bachi (50) n-jəndi tulim bee maasim ni ninvuy' shəba ban be a ni be luy' shəli. Lahibali maa puuni bachiniñdipahira bi tu ni di pooi 10.

EXTENDED READING

1. Adomako, K., Odooom, J. and Sackitey, M. (2023). *Akan kasa nhyehyee wɔ Asante Twi mu.* Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)
2. Amegashie, S.K. (2004). *Evegbe ኃይል.* Victus Printing Services.
3. Fromkin ,V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Introduction to Language* (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)
4. Joshi, M. (2021). *Nouns in the English Language: Types and examples.* Manik Joshi. (Topic on nouns)
5. Thakur, D. (1998). *Linguistics simplified: Syntax.* Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

REFERENCES

1. Haspelmath, M. (2001). Word classes and parts of speech. In *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp16538-16545). Doi:10.1016/Bo-08-043076-7/02959-4
2. Lier, E. V. (2024). *The Oxford Handbook of Word Classes.* Oxford University Press.
3. Miguel, J. M. G. (2015). *Transitivity and word classes.* <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>
4. Prempeh, A. A. (2021). *Asante Twi Nyansapo.* Premsco Publications.
5. Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). *Word classes (Current Issues in Linguistic Theory).* John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

